

Əsətir, əfsənə və rəvayət haqqında düşüncələrim

Əcdadlarımızın «uşaqlıq dövrünün» (K.Marks) «tamamilə bədii yaradıcılığı» (M.Qorki) olan əsəirlər ibtidai formasından xeyli fərqli şəkildə əfsənələrin daxili varlığında, qəlbində yaşamaqdadır.

«Əsətir təsəvvürdə və təsəvvürün yardımı ilə təbiət hadisələrini müəyyən şəkildə salır»¹. Göründüyü kimi, ortada təsəvvür ifadəsi var. Bunu təsvir və izah edən söz yoxdur. K. Marks onu da qeyd edir ki: «Əsətir birinci, epos ikincidir». Eposun kökü olan “epo” yunanca söz deməkdir. Nizamiyə görə, dünyanın gözünü söz açıb. Deyəsən, ibtidai insanın fəlsəfi düşüncə çeşməsinin gözü də sözlə açılib. Əsəirin törəməsi olan əfsənə əsəirlə sözün bir-birinə qovuşması nəticəsində epikləşərək bitkin bir janr kimi meydana çıxmışdır.

Əsətir təbiət hadisələrinə, əfsənə isə tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə bağlı şəkildə yaranmışdır. Fikrimizi bir az da aydın desək, əsəirin əsas obyektı təbiət və insan, əfsənənin isə cəmiyyət və insan olmuşdur. Tarixilik baxımından əsətir əvvəl, əfsənə isə sonralar yarandığı üçün zaman keçdikcə əsəirlər daha çox əfsənələşmişdir.

Əsəirlə əfsənənin əlaqəsini aydınlaşdırmağın özü belə möcüzədir. Təbiəti seyr etdikdə gözünə dənizlər, göllər görünür. Gölün sahilə yaxın yerində rəngarəng ağ, göy, sarı zanbaqlara rast gəlirsən, düşünürsən bu zanbaqların kökü dənizin dibindədir, ya divarında. Axı, hər bir bitkinin kökü torpağa bağlıdır. Axı, hər bir bitki öz boyasını, rəngini torpağa bağlı kökündən alır. Bax, o zanbağın kökü əsəirdir. Gözəlliyi ilə insanı özünə cəlb edən zanbaq isə gerçəkliyə bağlı əfsənədir. Daha doğrusu, şərti olaraq onu deyə bilərik ki, zanbağın gözə görünməyən, möcüzəli tərəfi əsəirdir, gözə görünən, boyalarla, rənglərlə süslənmiş tərəfi isə əfsənədir.

Hər bir bitkinin, ağacın kökü torpağın üstə dayanır. Hər ağacı külək, tufan yıxır, lakin tufanın təkə palıd ağacına gücü çatmır. Palıd ağacının rişələri, kökü çox dərinədir. Hətta, onun kökündə cücərib içərisindən çıxdığı qozanın qabığı çəkmə kimi ayağında geyincəkli qalır, çürümür. Bax, kökün sağlamlığı budur.

Lalə, qızılgül qan qırmızı boyasını, rəngini haradan almışdır? «Ceyrançöl» əfsənəsinə görə, düzlərdə bitən lalələr ağappaq olmuş, ovçu ceyranı neçə yerindən yaralamış, ceyranın qanı ağ laləliyi qırmızı rəngə boyamışdır. Bu insanın «təsəvvürdə və təsəvvürün yardımı ilə» yaratdığı obrazlardır. Həmin obrazlar insan xəyalı ilə, onun fantaziyası ilə süslənmişdir. İnsan, onun xəyalı, düşüncəsi, təbiətə və cəmiyyətə baxışı, tarixən zehində yaratdığı etimologiyası xüsusi bir elmdir. Sarı Aşığın təsəvvürünə görə, qızılgülü qırmızı rəngə boyayan bülbülün bağrının qanıdır.

¹ K. Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair, Bakı, Azərnəşr, 1995, səh.224

Sarı Aşıq deyir:

Mən aşıqəm qanlı gül,
Qanlı, danış, qanlı, gül.
Yemiş bülbül bağrını,
Çıxmış ağzı qanlı gül.

Görürsünüzmü, Sarı Aşıq insan fantaziyasının məhsulu olan bir əfsanəni bayatısının məzmununa gətirir, onu formaca gözəl biçimləndirir, tarixən bəşəriyyətin yaddaşına həkk ola biləcək ölməz poetik bir nümunə yaradır.

Məlumdur ki, Azərbaycan əfsanələrində və bayatılarında boynunu bükük, əyri tutan bənövşə ayrılıqdan, həsrətdən bu şəkllə düşmüşdür. Bənövşə gah atasını, gah qardaşını, gah da sevgilisini itirir, boynunu bükük tutaraq zaman-zaman göz yaşları axıdır. Türkdilli xalqların dini, dili, bir çox adət və ənənələri eyni olsa da, onların əfsanələrində bənzərsizlik vardır. Məsələn, Qazaxıstanda bənövşənin yanında düz qamətli «Çiçi mama» adlanan bir bənövşə növü də bitir. Çiçi mamadan soruşurlar: - Yanındakı kimdir? – Qızım Bənövşədir – deyə cavab verir.

- Bəs onda sən belə qürurlu, məğrur dayandığın halda, qızın bənövşə boynunu niyə bükür?

Çiçi mama cavab verir:

- Bəs nişanlı qız anasının yanında utanıb başını aşağı tutmazmı?

Bizim «Naftalan» əfsanəməzlə türkmənlərin «Baharden gölü» əfsanəsi arasında da müəyyən oxşarlıq mövcuddur. «Naftalan əfsanəsi»ndə bədəni yara tökmüş dəvəni Naftalan gölünün, başdan-ayağa yara tökmüş, sağalmaz dərddə mübtəla olmuş oğlanı isə Baharden gölünün suyu sağaldıb anadangəlmə edir. Xarakterinə, milli adət-ənənələrinə, coğrafi məkanına, iqliminə uyğun olaraq yaxın olsa belə, hər bir xalqın öz mənəvi dünyası vardır.

Hətta, bir ölkə daxilində ayrı-ayrı areallarda eyni mövzuya aid bənzərsiz əfsanələr mövcuddur. Hər çiçəyin, bulağın, çayın, gölün, dağın-daşın, qalanın, quşun öz əfsanəsi vardır. Xalq əlifbanı bilmədiyi zamanlarda belə, mühüm hadisələri, əfsanələri sal qayalara, çiçəklərin yarpaqlarına yazmışdır. Axtarışlar, müşahidələr göstərir ki, bu və digər tarixi abidə uçulub dağıldıqda, itib batdıqda, izi qalmadıqda onun əfsanəsi də zaman keçdikcə hafizələrdən silinib unudulur. Tarixi abidələri qorumaq – qiymətli əfsanələri, xalqın bədii təfəkkürünü və tarixini qorumaq deməkdir. Məsələn, Bakıda Qız qalası qalmış, onun əfsanəsi bu gün də yaşayır. Səbayel qalası isə yerə gömülmüş, yox edilmiş, əfsanəsi də onunla bərabər qeybə çəkilməmişdir.

Hər bir toponimdə, rəvayətdə tarixi şəxsiyyətlər özlərinə yer almış və orada məskunlaşmışlar. Toponimin içərisində bir toplumun tarixi və ya bir xalqın tarixinin bir parçası yaşayır. 1903-cü ildə rusların çəkdiyi bir xəritədə Xoşbulağın adı «Xanbulaq» kimi yazılmışdır. Bax, həqiqət budur. Həmin yaylaqda olan yüz bulağın içərisində bu bulaq bulaqların xanıdır. Naxçıvanda Şahbuz, Ağdamda Şahbulaq, Kəpəzdə Xan yurdu, Xan qızının bulağı, Xanbulağın yaxınlığında Ziyadxan bulağı və buna bənzər bulaq və yer adları

mövcuddür. Belə toponimlərdən birinin məzmunu «Nuhçıxan» əfsanə-rəvayətində verilmişdir. Rəvayətə görə, Nuh qabaqcadan xəbər tutur ki, dünya tufanı başlayacaq və yer üzünü su alacaqdır. Nuh gəmi düzəltdirir, nəslə kəsilməsin deyər hər bir canlıdan cüt-cüt (erkək-dişi) gəmiyə götürür. Gəmi suyun üzərində dünyanı dolaşır. Nəhayət, indiki Naxçıvan ərazisində tufan sakitləşir, Nuh öz gəmisini ilə bu torpaqda suyun üzündə görünür. Ona görə, də bura “Nuhçıxan” adlanır. Gəmi bir dağdan keçir. Nuh deyir: - Bu dağ Kəmçidir, yəni uca deyil, zirvəsi kəmdir. İkinci dağa çatanda dağın şiş bir qayası gəmini deşir və içəri su daxil olur. Nuh deyir:

- İlan, dağdır. Deşilən yerdə qıvrıl yat, gəmiyə su dolmasın.

Bəzi tədqiqatçılar «İnan, dağdır» şəklində bu adın yozumunu verirlər. Nuh bu dağa “İlan dağı” adını vermişdir. Çünki gəmini ilan xilas etmişdir. Gəminin içinə su dolub batmağa qoymamışdır. Gəmi Ağrı dağının başında dayanır.

Bəzi tədqiqatçılar Ağrı dağının Türkiyədə olmasını nəzərə alaraq əfsanə-rəvayəti natamam və ya iki hissədən ibarət danışırlar. Kəmçi, İlan dağı və Ağrı dağı Türk yurdu olaraq ürəyimiz, xəyalımız, gözümüz kimi sərhəd tanımamışlar. Bunlar bütövlükdə Türk yurdunun təbii alınmaz qalalarıdır.

Tufan sakitləşdikdən sonra Nuh ilandan soruşur:

- Sənə mükafat olaraq nə verim?

Cavabında ilan demişdir:

- Qoy arı hər yanı dolaşsın, nəyin əti şirindirə mənə xəbər versin.

Arı canlıları yoxlamış və insanın ətindən şirin ət olmadığını aydınlaşdırmışdır. Arı: - İnsan əti, insan əti- deyər-deyər gələrkən, qaranquş onun danışan dilini kökündən çıxartmış, arı «vız-vız» eləyər-eləyər qalmış, insan ətinin şirinliyini Nuha və ilana çatdırma bilməmişdir. İlan bu işi qaranquşun törətdiyini anlamış, qaranquşdan intiqam almaq istəmiş, onu tuta bilməmiş, qaçarağına quyruğunu çapmışdır. O gündən qaranquş insanları özünə dost seçmiş və onun eyvanında, damında yuva qurur. Bizə görə, əfsanə tarix deyil, lakin əfsanə tarixsiz də deyil. Onda həqiqətin özü, izi və ya hər hansı bir əlaməti yaşayır.

Hər bir toponim tarixi nişanədir. O özündə mənsub olduğu xalqın tarixinin bir parçasını, dilini, dinini və tayfaların adlarını zaman-zaman yaşadır, daşdığı məzmununu xalq etimologiyasının köməyi ilə nəsil-dən-nəsilə ötürür.

Hər bir toponim sirli-sehirli bir qaladırsa, onun açarı xalq etimologiyasıdır.

Tovuzdakı Əlibəyli kəndi haqqında xalqda belə bir rəvayət yaşayır. Nadir şah Gürcüstanın üstünə birbaşa hücum keçir, tələfat verir, qoşun pərən-pərən düşür.

Nadir şah özü də bir qarının evində daldalanır. Qarı onun qabağına bir qab südlü yemək qoyur. Nadir şah tələm-tələsik, qaynar-qaynar südlü yeməyi yeməyə başlayır. Bunu gören qarı deyir:

- Sən də Nadir şah deyilsən ki, səbirsizlik edib qoşunu qırdırasan. Nadir şah soruşur: - Qarı nəyə, Nadirin yerinə sən olsaydın, necə müharibə edərdin?

- Oğul, qoşunu topa halında düşmənin qabağına çıxarmazlar. Düşmən qüvvəni bilər, gücünü toplayıb səni və qoşununu məhv edər. Ordunu yüz yerə bölüb hər dağın dalında bir qüvvə saxlamaq lazımdır. Yeri gəldikdə biri o birinin harayına çata bilsin.

Nadir şah qarının dediyi kimi qoşunu nizamlayır, hücumla keçir və döyüşdə qələbə çalır. O, birbaşa qarının evinə gəlir:

- Qarı nənə, oğuldan, uşaqdan nəyin var? – deyər müraciət edir.
- Əli adlı bir oğlum var, kəndin naxırçısıdır.

Nadir şah kənd camaatını toplayır, qarının hikmətindən, uzaqgörənliyindən söz açır. Nəticədə deyir ki, belə ananın oğluna naxırçılıq yox, bəylik yaraşır. Bu gündən kəndiniz Əlibəyli kəndi adlanır, Əli də onun bəyi olur. Əlibəyli kəndinin adı o gündən Nadir şahdan yadigar qalır.

Əfsanə və rəvayətlərin yaradıcısı olan xalq ayrı-ayrı hadisələrin, məsələlərin izahında tarixi həqiqətlərin pozulub-pozulmamasına, müəyyən mənada təhrif olunmasına az diqqət yetirsə də, bədii sözün həqiqətinə həmişə sadıq qalmışdır.

«Yozqat» toponiminin xalq etimologiyasına əsaslanaraq belə bir yozumu vardır. Məhəmməd Peyğəmbər əlində əsa türk torpağından keçirmiş. Üzünün nuruna görə, çöldə qoyun otaran çoban onu saxlayıb deyir:

- Baba, mənim müsafirim ol, sonra get.

Nurani insan onu eşidir. Çoban qara qoyunu sağıb qabdolu südün içərisinə çörək doğrayır. Nurani adam ayağa qalxıb gedərkən:

- Sürün yüz qat olsun – deyir.

Ətrafdan bu mənzərəni seyr edənlər çobana deyirlər:

- Sənin müsafirin Həzrəti Məhəmməd idi. O səndən ayrılarkən nə deyib getdi?

Çoban deyir:

- Dedi ki, sürün yozqat olsun (yəni, yüzqat olsun).

Həmin gündən Həzrəti Məhəmmədin türkün nemətini daddığı, torpağından gəlib keçdiyi ərazinin adı Yozqat qalır.

İndi Yozqat Türkiyədə böyük bir vilayətdir.

Salyan rayonunda bir kəndin adı Xalacdır. Yerli adamlar bu toponimi «xalqı aç» mənasında yozurlar. Halbuki, Xalac Oğuzun 24 nəvəsindən birinin adıdır. «Gəlin qayaları», «Çoban daşa dönənlər» bir-birlərinə bənzəsələr də, Azərbaycanda ayrıca, Qazağıstanda isə ayrıca mənə daşıyırlar. Bizdə çobanlar öz səhvləri ucbatından qoyun sürüləri ilə bərabər daşa dönürlər.

Qazağın «Yuxdan qız» əfsanəsində atanın qarğıışı ilə qız və onun sevgilisi qoyun sürüsü ilə bərabər daşa dönürlər. Qazağın «Yuxdan qız» və türkmənin «Firuzə bağı» əfsanələri hər biri öz-özlüyündə müstəqil bir əsərdir, ölməz sənət incisidir.

Bizdə Beşbarmaq dağı yaxınlığında naşükürlüyü ucbatından Harunun mal-qoyunu yer aralanır, torpağa kömülür. Ara-sıra heyvanların çöldə qalmış quyruqları, qoyunun-qoçun buynuzları görünür.

Daşkənd yaxınlığında Harunun bostanı yerə batır, ara-sıra burnu sarı çiçəkli yemiş, xal-xal bəzəkli qarpızların yaşıl tağları torpaqdan güclə seçilir. Xeyli aralıda bostançının oturacaq yeri - uçulmuş damı, içi boş qara bir qazan, yanında da qab-qacaq görünür. Hər iki əfsanədə hadisələr eyni cür cərəyan edir. Fərq ondadır ki, Azərbaycanda Harunun mal-qoyunu, Özbəkəstanda isə bağ-bostanı yerə kömülür. Bütün bunlar genetik əlaqədir – qan yaddaşında qalan izlərdir.

«Fərhad və Şirin» əfsanələrinə Güney Azərbaycanın Ərdəbil, Türkiyənin Amasiya, Azərbaycanın Oğuz, Şəki və Naxçıvan bölgələrində rast gəlirik. Adlar eyniyyət daşısa da, hər bir əfsanənin öz məzmunu, forması və məna çalarları vardır.

«Koroğlu» əfsanələri epos-dastanın özəyidir, başlanğıcıdır. Biz bundan əvvəlki yazılarda da «Dərbənd səfəri»nin «Koroğlu» dastanı ilə heç bir uyarı olmadığını qeyd etmişik. Biz ona əsasən deyirik ki, bizim dastanlarımızın heç birində bazubənd məsələsi yoxdur. Bu ərəblərdə və farslardadır. «Həzrəti Əli Qəbələyə gəlir. Bir neçə gün qonağı olduğu qadınla siğədə olur, ayrılarkən qadına bazubənd verir və deyir:

- Əgər qızım olsa, bazubəndi satıb cehiz alarsan, yox oğlum olsa qoluna bağlayıb arxamca göndərərsən.

İstər Həzrəti Əli, istərsə də fars qəhrəmanı Rüstəm-Zal öz oğullarını öldürdükdən sonra bazubəndlərinə baxıb tanıyırlar. Bizdə, Oğuz qəhrəmanları qadınla kişi birlikdə at çapır və döyüşə girirlər. Qanturalı və Selcan xatun, Şah İsmayıl və Ərəbzəngi buna misal ola bilər. Hətta, on günə, bir aya arvadının dünyaya uşaq gətirəcəyini bilən qəhrəman səbirsizlik göstərər deyir:

- Əgər qızım olsa qapıdan ələk, oğlum olarsa yay-oxu asarsan. Dahilər demiş: «Bir xalqın mənəviyyatını başqa bir xalqın mənəviyyatı əvəz edə bilməz».

Son zamanlar diqqətimizi çəkən Xızır, Xızır İlyas, Xıdır Nəbi, Xıdır Zində və Diri baba əfsanələridir. Bunlar boyunbağı kimi Xəzər dənizinin ətrafına düzülüşlər. Yaşıl donlu Xızır Xəzər dənizinin üstündən Ağ-Boz atını belədən-beləyə çapır. Osetinlərin Xızı dənizi, ətrafındakı qalanı Xızı qalası adlandırmaları, Xəzər sahilində bu gün də Diri baba abidəsinin, Xızı qalasının, Xıdır Zində adlanan yerin, Beşbarmaq dağının və Xızı bölgəsinin, oradakı yaşayış məntəqəsinin mövcudluğu çox şey deyir. Hələ Qubanın Tufan dağında Xıdır Nəbinin buzdən ocaq qalayıb qızınmasını demirik. Türkmənlərin orta əsr dastanlarındakı qoşmalarda bu misra tez-tez işlədilir: «Xəzərbecan sarı uç indi durnam».

Xalq arasında çox az-az eşidilən bir məsəl var: «Nə dərin dəryaya gir, nə də Xızır İlyası çağır».

Xızır İlyasın Aşıq Qəribi üç aylıq yolu, üç günlük yol edib Hələbdən Tiflis şəhərinə Ağ-Boz atın belində gətirdiyini bilirik, Buğacın yarasına ana südü ilə dağ çiçəyinin dərman olduğunu – dediyini bilirik, «Arzu-Qənbər» dastanından öldürülmüş Qənbəri Xızırın diriltiyini bilirik, aşıqlərə və məşuqlərə Xızır tərəfindən buta verildiyini də bilirik.

Lakin Xızırın dərin dəryalarda batanları xilas etməsi, ölümdən qurtarması bizim üçün təzədir.

«Yetim Aydın» dastanına görə Türkmən aşığı Urşanla, Qurşan ozanların son nümayəndəsi Dədə Qürbət, Dədə Gügü (bəlkə də güzgü) və Dədə Heykəllini sazla-sözlə bağlamaq üçün Dərbəndə gəlirlər. Deyişmə zamanı Urşan və Qurşan məğlub olur. Evində qaldıqları gənc oğlan ozanları bağlayıb Türkmən aşığılarının sazlarını özlərinə qaytarır. Lakin Yetim Aydın Urşanla Qurşandan ayrılmayıb, mən də sizinlə gedəcəyəm deyir. Yetim Aydın o qədər çirkin, başı keçəl oğlan olduğundan onu Türkmənistanına aparmaq istəməzlər. Onu aldadıb Miskincə dağlarına qara göndərirlər. Xızır İlyas yandan peyda olur, Yetim Aydını dağın qarlı zirvəsinə qaldırır. Yetim Aydın yorulub başını qarın üstünə qoyub yatır. Oyanıb başını, üzünü qarla yuyur. Yetim Aydın o qədər gözəlləşir ki, başına tük gəlir, Telli bir oğlan olur. Buluddan bəzəkli bir yaylıq düşür. Yetim Aydın bir yaylıq qar götürür. Xızır İlyas yenə peyda olur. Atın tərəfində onu Urşanla Qurşana çatdırır. Yetim Aydının gözəlliyi onlara möcüzə kimi görünür. Yetim Aydın az bir zamanda Qazaxıstanda və Orta Asiyada ustad aşiq kimi məşhurlaşır. Hazırda onun məzar kümbəzi Qaraqalpaqla Türkmənin sərhəddindədir. Məzar Qaraqalpağın mərkəzi Nuksusa yaxındır. Hər ilin may ayında qazax, uyğur, qaraqalpaq, türkmən, özbək, tacik, qırğız akın və baxşıları Yetim Aydının məzarını ziyarətə gəlirlər. Görürsünüz mü, bu dastanda da Xızır İlyasın bir əlaməti aşkar olur.

Hər ilin avqust ayında istidən torpağın dodaqları cadar-cadar olanda Xızır İlyas ağ-boz atı ilə Şəmkinin Şiştəpə kəndindəki uca bir təpənin başında peyda olur. O ağ-boz atın belində gəlir. Xızır İlyasın saçları qar-qrov bağlamış, ağ-boz atın yalmanı, quyuğu qardır. Nalı qardır, bədəni qarlabuzla örtülmüş, Xızırın atı üç dəfə keşnəyir, bununla da isti aran torpağına bir sərinlik gəlir. Əsatir və əfsanələrə baş vurduqda Xızır İlyasın bir əlaməti, bir keyfiyyəti, bir möcüzəsi üzə çıxır.

Çox maraqlıdır ki, Xızır kultunu çox zaman Həzrəti Əli kultu əvəz edir. Yəhudi Şəminin hökmü ilə Comərdi-Qəssabın oğlunun başını kəsib qanını dərman kimi götürürlər. Bundan xəbər tutan Həzrəti Əli oğlanın başını bədəni ilə birləşdirib ona nəfəs, can verir.

Novruz bayramını bir çox tədqiqatçılar İranın əfsanəvi hökmdarı Cəmşidi-Cəmlə, Zərdüştiliklə bağlasalar da, onu daha çox Əli bayramı, Novruz bayramı kimi qeyd edirlər. Mahmud Qəznəvinin Ayazı, Koroğlunun Eyvazı olduğu kimi, Həzrəti Əlinin də Novruz adlı sevimli bir gənc oğlanı vardı. Həzrəti Əli taxta çıxan günü yazın başlanğıcı olur. Hamı bu bayrama gəlir, lakin gənc Novruz hamıdan fərqli olaraq başqa qiyafədə - başdan-ayağa qırmızı paltar geyinib şənliyə gəlir. Həzrəti Əli əlini Novruzun çiyinə qoyub deyir:

- Bu bayram mənim yox, Novruzun bayramıdır. Siz adlar düzümünə fikir verin. Novruz, Ayaz, Eyvaz.

Azərbaycan folklorunda toponomika və etimologiya bir elm olaraq əlaqəli şəkildə öyrənilməmişdir. Hər bir toponimin dil baxımından lüğəvi mənası olmaqla yanaşı, onda tarixin bir nöqtəsi, bir məqamı yaşayır.

Xalq yozumu, xalq etimologiyası bir nəfərin, iki nəfərin aqlının məhsulu deyildir, bir toplumun düşüncəsidir.

Vaxtı ilə əsatirlər nəzəriyyəsinin yaradıcıları (Alman alimlərindən Vilhelm və Yakov Qrimm qardaşları) folklor örnəklərində və xalq mərasimlərinin özlərində əsatir axtaranda bəzi tədqiqatçılar buna etiraz edirdilər. Bir halda ki, bəşəriyyətin ilk uydurması, fantaziyasının məhsulu əsatirdir, onu özündən sonra yaranan epik və lirik əsərlərin mayası kimi qəbul edib, əldə edilmiş mərasim materialları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmək olar.

Azərbaycanın Oğuz bölgəsində qədim mərasimin yaddaşlarda möhkəm bir izi qalmışdır: “Barama yığımından sonra bir gəlin və yeddi qız “Pirpalıd” dağında maraqlı bir mərasim icra edirlər. Gəlin mis, lakin qalaylanmamış qabı əlində döyəcləyir, yeddi qız isə başında içi barama dolu bir məcməyini bir əlilə tutur, o bir əli ilə isə gülgəzi yaylığı havada yelləyir, cərgə ilə rəqs edirlər. Qızlar bir-bir axar çaya enir, ovuc-ovuc baramanı suya atır və hər dəfə bu sözü təkrar edirlər:

- Al bacım, al! Barama qurtaran kimi arxasınca gülgəzi yaylığı axıdırlar. Bu bir əsatiri əfsanə ilə bağlıdır. “Guya qızlar “Pirpalıd” dağında gül-çiçək seyrinə çıxıblarmış. Sudan sarı saçlı bir qız çıxır, çiçək dərən qızlara barama qurduğunu toxumunu verir və deyir:

- Aparın bunları tut (çəkil) yarpağı ilə becərin, ipək əldə edin. Baramadan hazırlanmış gülgəzi yaylıqlardan hər il məhsul vaxtı mənə pay gətirin, məni yad edin. Həmin vaxtdan o yerdə kök atmış palıd ağacı “Pirpalıd” adlanır, buraya o qızın şərəfinə hər zaman ziyarətə gəlirlər. Həmin ayın hər il təkrar icra olunur.

Qax rayonunun İlisu kəndi yaxınlığında Zoğal piri var. Hər təzə toy edən oğlan sevgilisinə aldığı parçanın hər birini ölçüdə bir qədər artıq alır. Toya bir həftə qalmış qumaşların hər birindən bir parça götürüb Zoğal pirinə gedir, zoğal ağacını toy olan qız kimi bəzəyirlər. Hər toyu olan gənclər köhnə parçanı söküb yenisi ilə əvəz edirlər.

Əfsanəyə görə, Arandan olan bir oğlan Dağıstanın dağ kəndlərindən bir qızı götürüb qaçırır. Qız istiyə dözməyib ölür. Üstündə bir zoğal ağacı bitir. Guya ağacın qoşa-qoşa bitən zoğalları qızın yaqut sırğalarıdır. O zamandan nakam qızın üstə bitmiş zoğal ağacını bir pir kimi ziyarət edirlər. Əlbəttə, bir-iki nümunə ilə bu mövzunu əhatə etmək olmaz.

Etnoqraf, adət-ənənələrimizin araşdırıcısı olan Səyyaf Paşayevin arxivində pirlər və xalq mərasimləri haqqında daha dəyərli örnəklər saxlanmaqdadır.

Bu toponimlər neçə-neçə nəsilin müşahidəsindən keçmiş, neçə-neçə müdrik insanın qənaəti ilə yaranmışdır.

Əfsanələr, xüsusi ilə də rəvayətlər toponimlərin öyrənilməsi üçün bol-bol material verir. Əfsanə və rəvayətlərdə xalqın milli əlamətləri, xarakteri və psixologiyası, sevincli və qəmli günləri yaşayır.

Bu kitab gələcək nəsillər üçün, xalqımızı öyrənmək üçün ən dəyərli, əvəzsiz abidədir. Yurdumuzun zəngin faunası, flora örtüyü olduğu kimi, folklor örtüyü də vardır. Ceyranlar, cüyürlər, pələnglər, eləcə də bulaqlar, çaylar, göllər, rəngarəng çiçəklər, nəğməkar quşlar haqqında xalqımızın yaratdığı elə dəyərli əfsanə və rəvayətlər vardır ki, onların hər biri xalq tərəfindən yaradılmış sənət inciləridir. Onlar xalq təfəkküründən bədii boyalar, rənglər almış, bununla da öz gözəllikləri ilə ürəklərə yol tapmışlar. Gəzdiyim, gördüyüm, gül-çiçəyini dərdiyim İsmayılıdakı Babadağının, Şamaxıdakı Dədəgünəşin, Qarabağdakı Ərgünəşin hər birinin öz adı ilə bağlı əfsanələr vardır. Gəncənin Xan bağında, Nizami kinoteatrının ətrafında Ərgüvən ağacının, Göygöl meşələrindəki bəzək ağacı Doqquzdonun, Qarabağdakı Xarıbülbul və Xanımsallandı çiçəyinin həzin və lirik rəvayətləri mövcuddur. Hətta, Ərgünəş dağı ilə Ərgüvən ağacı arasında sevgi macərası var. Ərgüvən nadir ağacdır. Yazda təkə yarpaqları yox, bədəni, qolları (gövdəsi və budaqları) yaquta bənzər muncuq kimi topa-topa qırmızı çiçəklərlə bəzənir və sanki ətrafdakı ağaclara deyir:

- Ərim gəlsin, məni görsün. Odur ki, adı Ərgüvən qalıb.

Doqquzdon bəzək ağacının yazda budaqları lopa-lopa ağ güllər bitirir. Vaxtı ilə İspaniyada və Azərbaycanda ərə gedən qızların gəlinlik tacları onun çiçəkləri bəzədilmişdir. Servantes “Don-Kixot” əsərində gəlinlik tacının Doqquzdon çiçəyi ilə bəzədildiyini təsvir və tərənnüm etmişdir. Bəlkə də “gözəllik ondur, doqquzu dondur” mənzum atalar sözünün bir qanadı doqquzdonla bağlıdır.

Bioloqlar özləri də təsdiq edərlər ki, Doqquzdon ya qızıl, ya da qızıl meniralları üstə bitir. Bir Azərbaycan rəvayətinə görə, bir kasıb oğlan və qız Doqquzdon çiçəyi ilə bəzədilmiş paltarla toy etmək istəyirlər. Lopa-lopa ağ güllər açmış Doqquzdon ağacının başına dolanırlar. Birdən oğlanın gözü ağacın dibində xəzinəyə sataşır. Oradan tapdıqları pulla özlərinə toy edib firavan yaşayırlar.

Yurdumuzda, xüsusən Tovuzda və Qaxda bizə məlum olan “Torpaqqala”lar vardır. Tovuzun dağ zonasında Torpaqqala adlı kənd də var. Tovuzun Qaraxanlı kəndinin Kürə yaxın əkin sahələrində bir “Torpaqqala” da mövcuddur. Bunların haqqında çox məzmunlu əfsanə və rəvayətlər yaşamaqdadır. Torpaqqala kəndində Zərdüştilik dövrünün pəhləvanı Salsal yaşamışdır. Onun atdığı beş-on tonluq daşlar yal-yamacda bu gün də durur.

Qaraxanlı “Torpaqqala”sının isə Dağyunusa (Babil hökmdarı Diaqyanusa) məxsus olduğu söylənilməkdədir. Dağyunusun adı ilə bağlı yerlərdə, qalalarda həmişə onun pulları tapılır.

Naxçıvandakı Əsabül-Kəhf, Daşkəsəndəki “Qara inək” zağası, Tapan kəndi yaxınlığındakı qəbristanlıq, daş üzərindəki at şəkli Dağyunusun və onun qoşunun adı ilə bağlıdır.

Şumer mədəniyyəti haqqında yazılı mənbələrdə xeyli məlumat vardır. Hətta qeyd olunur ki, “Dədə Qorqud” on iki boydan ibarət olduğu kimi, Şumer-akkad dastanı olan “Bilqamıs”da on iki gil lövhə üzərində yazılmışdır. Şumerin paytaxtı Uruq şəhəridir.

Tarixi məxəzlərə görə, Şumerlər əvvəl Dəclə - Fərat çayları qovuşağında, sonra Orxan-Yenisey qovuşağında və nəhayət Kür-Araz qovuşağında yaşamışlar. Azərbaycanda və onun folklorunda şumerlərin hansı nişanələri qalmışdır?

Mən Gəncənin Şahsevənlər küçəsində, Bağbanlar qəsəbəsində və Tərtər bölgəsində Uruq adlı yaşlı qadınlara rast gəlmişəm.

Göyçə ilə Daşkəsən arasında Ur dağı vardır. Qoşqar dağının lap zirvəsində illərlə xarlayıb qalan qar zolaqları yaxınlığında Ur kəklikləri yaşayır. Bu kəkliklər ev toyuğundan xeyli böyük, hind quşundan isə xeyli kiçikdir.

Göyçə uçanda qoşa-qoşa uçurlar. Onlardan birini tutub zirvədən üç yüz, dörd yüz metr aşağı endirdikdə dərhal ölür. Kəsilmiş Ur kəkliyinin dənliyindən qarın altından yenicə çıxmış cürbəcür bənövşələr və çaxmaq daşı çıxır. Deməli, onlar qida maddəsi kimi qarın altından çıxan bənövşələrdən, onları həzm etmək üçün çaxmaq daşından və su əvəzinə qardan istifadə edirlər.

Belə bir nəğmə də var:

Bu dağların Ur kəkliyi,
Qanadları nur kəkliyi.
Ay ovçu, qolun qurusun,
Kim dedi ki, vur kəkliyi.

Hər toponimin, qədim əfsanə və rəvayətin üzərində bir duman yatır. Duman diqqətimizi çəkib gözəllik bəxş etsə də, tarixi yadigar olan bu sərvəti görə bilmirik. Orada bir dünyamız yatır. Bu dumanı azacıq tərpedikdə yurdumuza, onun əsrarəngiz əfsanə və rəvayətlərinə heyran qalırıq. Yurdumuzun tarixi, keşməkeşli günləri haqqında tarixi yazılı məxəzlərin öz sözü olduğu kimi, “tarixə yoldaşlıq edən” (M.Qorki) folklorumuzunda bədii boyalara bürünmüş, rəngarəng qüdrətli sözü vardır.

Qazax bölgəsinin İncə dərəsində Küküy dağı, İsmayılı bölgəsində isə Fit dağı ara-sıra qəribə səslər çıxarırlar. Küküy dağından səs-küy, Fit dağından fit səsləri eşidilir. Yerli inanclara görə, fit səsinə geri dönmək olmaz, hətta onun səsinə eşidən insan əlinin birini ayağının altına qoyub sıxışdırmalıdır.

El arasında “Dil otu yemənsən, dil-boğaza qoymursan” zərbi-məsəli tez-tez işlədilir. Görəsən belə bitki var, yoxsa bu da “Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir”, “Ayran içməmişən, için niyə qıqcırır” məsəllər kimi bədii məcazi və ya ideomatik ifadədir?!

Kəpəzdəki «Qanlı Daş»a, Göyçənin Məzrə kəndindəki «Qanlı daş»a, çəkilə vurduqda, Naxçıvandakı Ordubadın Aza kəndinin yuxarı hissəsində

tək Arqalı ağacının bir budağını kəsdikdə daşlardan və ağacdən qan sızır, qan damcılarını tökülür. Bütün bunlar təbiətin möcüzəsidir.

Uzaq-uzaq qərinələrdən, əsrlərdən gələn əsatirlərin, suda bitən zambaqların kökü, kökünün altındakı torpaq görünmədiyi kimi, həmin əsatirlərin də başlanğıc nöqtəsi görünür. Biz bu əsatirlərin mahiyyətini, yaşatdığı fantaziyaları, möcüzələri, əsatirlərin törəməsi olan əfsanələrin köməyi ilə öyrənə bilirik. Çünki əfsanələr öz işıqlı gerçəkliyi ilə həqiqəti bizə anladır.

İldırımın çaxışında düşüncədə Koroğlu nərəsi yada düşür. İnsanlar belə başa düşürlər ki, ildırımdan, şimşəkdən sonrakı yağış, leysan insanların göz yaşdır. Ahı ilə bərabər göylərdə, buludlarda qərar tutub indi də yerə yağır. Göz yaşları sellənir, göllənir. Sarı Aşiq bu mənzərəni bədii bir tutumda belə mənalandırır:

Aşiq Qəzbinə bağlar,
Meylin Qəzbinə bağlar.
Gözüm yaşı göl olar,
Ördək, qaz binə bağlar.

(Qəzbin - yəni Qəzvin şəhəri)

İldırımın, şimşəyin çaxışı elmi düşüncədə daha dəyişik mənə kəsb edir. Alim düşünür: Şimşəyə baxın, onun daxilində nə böyük və güclü enerji var. Göylər yeri qoruyur, öz yağışı ilə, suyu ilə torpağa can verir. Yağışdan sonra gün çıxır, boz dağları və təpələri yaşılşdırır. Yerdən güllər, çiçəklər boy verir. Dağlar, təpələr yaşıl otlara bürünür. Yenidən həyat öz gözəlliyi ilə insanı heyrətdə buraxır. Bir-birindən bənzərsiz dörd fəsil yaranır. Yerdə buz donur. Göydəki günəş öz istisiylə onu əridir. Torpağa gərəkli olan həyat çeşməsinə çevirir. Xalq nə gözəl demişdir:

Yağış yağar yer doymaz,
Mən səndən necə doyum,

Təbiətin harmonik ahəngi, qanunauyğunluqları: səmanın, yerin, yağışın su ilə vəhdəti, ay, ulduz, günəş, tufan, sellər, daşqınlar bütün bunlar ayrı-ayrı zərrəciklər olub, kainatda olan boşluqları doldurur. Bütün bunları fəvqəlbəşər təbiət hadisəsi kimi təsəvvürə gətirən ibtidai insan, onu, yəni təbiət hadisələrini bəşər övladı ilə əlaqəli şəkildə əsatirə gətirmişdir ki, onu əsatirin törəməsi olan əfsanələr bizə danışır. Bu dediklərimiz «Vaqif, Nəsim və Bülbül» adlı əsatiri əfsanədə öz əksini, bədii ifadəsini tapmışdır.

Totem dövründə (çox allahlılıq dövründə) tayfaların, insan toplumunun çox sayda maral, quş, daş, ağac, bitki, bulaq və digər allahları olduğu halda, ibtidai insanın təsəvvüründə göydə bircə allahları olmuşdur. İbtidai insanın təkallahlılıq haqqında düşüncəsini aşağıdakı şəkildə saxlamışdır. İnsan üzünü göylərə tutub deyir:

- «Allah məni quş elə», «Allah məni daş elə». Bu çağırışdan sonra qızlar, gəlinlər hop-hop, turac quşlarına çevrilir. Eldən, obadan olan çobanlar öz sürüləri ilə bərabər daşa dönürlər. İbtidai insanın dünyaya göz açdığı gündən göydəki o böyük və tək Allaha inamı olmuşdur.

İbtidai insana görə, toyuq suyu içib başını göyə qaldırır Allaha öz minnətdarlığını bildirir. Ona görə el arasında belə bir misal əmələ gəlmişdir. “Toyuq toyuqdur ki, suyu içəndən sonra başını qaldırır göyə, Allaha baxır”. Deməli, insanlar çox Allahlıq dövrünü yaşasalar da, onların yerdəki allahlarından ziyadə göydə daha qüdrətli bir Allahın olması düşüncəsi onun yarandığı dövürdən təsəvvüründə silinməz izlər buraxmışdır.

Həyat haqqında heç bir anlayışı olmayan, təzəcə ayağı yer tutan, dil açan, ağlayan uşaq əcdadının genetik yaddaşından gələn bir ifadəni təkrar-təkrar işlədir:

- Allah! Allah!

“İki-üç yaşlı bir oğlan uşağı əlində oxlov hinin qabağında dayanır. Cücələr hindən bir-bir çıxdıqca vurub, öldürür. Balaca qız baxır ki, böyük bacısı məcməyiyə çini qabları yığıb, çaya, bulağa yumağa aparır. O da çini qabları başına yığıb yumağa apararkən töküb hamısını sındırır. Uşaqları döymürlər. Çünki onlar bunu uşaq sadələvlüyünə görə etmişlər. Hətta uşaqlara bu hərəkətlərini böyüyəndən sonra danışdıqda ciddi maraq göstərirlər.

İbtidai insanlarda, eləcə uşaq fəhmində yaşamışdır. bəşəriyyətin uşaqlıq dövründən bizə iki qiymətli örnək qalmışdır:

1. Sadələvlük
2. Səmimiyyət

İbtidai insan nə iş görürsə, öz sadələvlüyünü göstərir, lakin bu sadələvlüyün özündə də bir səmimiyyət vardır.

Əsatiri əfsanəyə görə göyərçinlər Zəngi babanı bir dağın ətrafında dəfn etdilər, bu zaman Nizami əsərlərindən adını duyduğumuz Məhnibanu bundan xəbər tutur, padşahlığı oğlu Ninnaya tapşırıb öz arzusu ilə dönüb göyərçin olur, uçub əri Zəngi babanın dəfn olunduğu yerə gəlir və orada onun başına toplaşan göyərçinlərin köməyi ilə, göyərçinlərin qanadları üstündə bir dağın başına qaldırılır, orada dəfn edilir. Qusar rayonunda bir dağa həmin gündən “Zəngi baba” dağı deyilir. Zəngi babanın məzarı ətrafında indi də çox sayda göyərçinlər dolaşır.

Azərbaycan folklorunda daşa, quşa dönmələrlə yanaşı, daşa və quşa dönmüş insanların yenidən insana çevrilməsi haqqında da örnəklər vardır. Məsələn “Nəcəfxan və Pərzad xanım” dastanında Nəcəfxan Pərzadı alıb vətənə dönərkən bir dağda tilsimə düşür, yarım daşa dönür. Sonra Ovçu Əhmədinin məsləhəti ilə onu tilsimə salan quşu tutub, başını üzür. Qanı tilsimli daşa dağılır, daş parçalanır. Daşın içərisindən böyük duman çıxır. Dumanın içərisindən daşa dönmüş Nəcəfxan əvvəlki vəziyyətində həyata qayıdır. Eləcə də Məhinbanu Zəngi babanı dəfn etdikdən sonra yenidən insana çevrilir və Bərdəyə Axsadan babanın yanına qayıdır.

Mifoloji baxışlarla bağlı olan tilsim məsələsi də hələlik Azərbaycan folklorunda tədqiqata cəlb olunmamışdır. İnsanları daha çox tilsimə salan divlərdir.

İnsanlar daha çox dağlarda tilsimlə qarşılaşırlar. Davud peyğəmbərin Çin padşahının qızı ilə söhbəti bu məsələyə bir az da aydınlıq gətirir. Davud peyğəmbərin başının ağrısı kəsmir, bunun çarəsi isə Kor Şeytanın düzəltdiyi sazın sehrindədir. Bu sazı alıb gətirmək üçün yeddi tilsimli dağı aşıb, getmək lazımdır. Cin padşahının qızı sazı gətirir. Davud əlini sazın sinəsinə çəkir, saz dil-dil ötür, ona görə də musiqidə “Segahı-Zabul” Həzrəti Davudun adı ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan folklorunda ovsunlar və tilsimlər hələlik öyrənilməmiş qalır. Fransa və İspan ədəbiyyatında bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilmiş, çox sayda “Talsiman” kitabları yazılmışdır. Bir çox möcüzələr tilsimlərin daxilində gizlənmişdir. İnsanın ən böyüyü div, ilanın ən böyüyü əjdahadır ki, bunların haqqında əfsanə və nağıllarımızda, hətta “Novruz” kimi dastanlarımızda qəddar div obrazına rast gəlirik. Ona görə də bu mifoloji obrazların kökünü öyrənmək lazımdır ki, bunlar hansı qaynaqdan gəlirlər.

Hər bir qeyri-adi söz daxilində nəsə bir əhvalat, hadisə, insanı cəzb edən bir mətləb yaşayır. Bunlar əfsanə və rəvayətlər üçün qaynaq rolunu oynayır. Samux rayonunun Eldar sahəsində bir dağın baş hissəsi «Yellənquş» adlanır. Məlumdur ki, Novruz bayramından əvvəl, yəni Xıdır Ellaz günlərində kənd adamları bir yerə toplaşır, bitili ağacda və damın kərənində yelləncək qururlar. Buna bəzi bölgələrdə yellənquş deyirlər. Hətta başından külək əksik olmayan dağın başına yellənquş və ya yellənquş da deyilir. Eldardakı Yellənquş dağında da külək insanı dala-qabağa yelləyir. İnsan özünü yelləncəkdə hiss edir. Ona görə də bu dağın başı «Yellənquş» adlanır. Burada eyni zamanda “İlan piri” var. İnsanlar buraya ziyarətə gələndə özləri ilə süd gətirirlər. Bütün vəhşi heyvanlar, o cümlədən ilanlar südü çox sevirilər. Pirin ətrafına baxırsan qab-qacaqla, qazançalarla doludur. Burda ilanları bilməyib basdalasan belə səni çalmaz. Çünki bu ilanların nənələri də, babaları da bu ziyarət ocağında öz nəsilərini davam etdirmişlər. Ziyarətə yaxın sahə isə «Koroğlu dağı» adlanır. Əfsanəyə görə, Koroğlu əvvəl bu yerlərdə yaşamış, sonralar Kiçik Qafqaz dağlarının yaxınlığındakı dağları, Karsın qalasını, Türkiyədəki Yıldız dağını özünə məskən seçmişdir. Bütün bunlar zaman keçdikcə rəngarəng əfsanələrə çevrilmişdir.

Qayaların başında, yal-yamacda bulağın, çayın az olduğu və ya heç olmadığı yerlərdə tabak daşlar, dərin divək daşları, suyun yığılması mümkün olan balaca sututarlar olan yerə yağış suları yığılır və bunlara «cülgə» deyilir. Bunlar təbii cülgələrdir. Lakin insan əlləri ilə düzəldilən cülgələr də vardır. Kür kimi nəhəng çayın ətrafında böyük qışlaqlar və əkin sahələri yerləşir. Əgər Kürün ağzını bostanlığa döndərsən gur su onu yuyub aparar. Əgər qoyun sürüsünü Kürdə sulamaq istəsən, qoyunun birinin belə ayağı sürüşüb Kürə düşsə, bütün sürü özünü suya atar. Ona havayı qoyun deməyiblər ki. Yaz-yay ayında qoyunlar yaylağa qaldırılır. Qışda yataqda, yaz-yay aylarında arxacda qoyunların yunu kirlənir. Odur ki, onları bir gün əvvəl göldə çimizdirib, sonra isə qırxıma başlayırlar. Mən belə bir müşahidəmin şahidiyəm, Xanbulaq (Xoşbulağın əski adıdır) yaxınlığında Çoban gölü var. Qırxımdan bir gün əvvəl çobanlar sürünü həmin gölün yanına gətirərdilər, özləri qoyunun birini həmin gölə atardılar. Çobanlar geri çəkilər qoyunlar bircə-bircə, dalba-dala

özlərini suya atar, üzə-üzə göldən çıxardılar. Qoyunun bu xüsusiyyətinə bələd olan çobanlar Kür sahilindən xeyli uzaqda çox sayda cülgələr düzəltmişlər. Adamlar Kürdən nazik qollar ayırıb, ayrı-ayrı sahələrə arxlar çəkirlər və qazıb sututarlar düzəldirlər. Zaman keçdikcə külək, toz-torpaq Kürdən gələn arxın üstünü doldurur, görünməz edir. Zaman keçdikcə sututar da öz görkəmini dəyişir. Gölün ətrafında ot bitir, içərisindən yovsunlar baş qaldırır, zanbaqlar və digər çiçəklər boy verir. Göllərdə qunduzlar yaşamağa başlayır. Göllərə çol ördəkləri, qazları gəlir. Marallar, ceyranlar, cüyürlər, qırqovullar, turaclar, göyərçinlər və digər quşlar göldən su içirlər. Əgər həmin sututar böyükdürsə göl, yox kiçikdirsə cülgə adlanır. Cülgə kiçik mənasındadır. Məsələn sazın ən balacasına cürə, su bardağının ən kiçiyinə cürdək deyirlər. Ən maraqlısı budur ki, bütün bunlar toponimlərə, əfsanə, rəvayətlərə və digər bədii xalq ədəbiyyatı nümunələrinə bağlı şəkildə özlərinə ömür qazanıb yaşayırlar. “Cülgə” sözü bir bayatıda özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır:

Mən aşiqəm tamam qan,
Oxu dərsin tamam qan.
Bir dərya var, lil axır,
Bir cülgəsi tamam qan.

Yurdumuzda «Qanlı bulaq» «Qanlı çay», «Qanlı qobu» və qanlı daşlar da mövcuddur. Göyçənin Məzrə kəndində, Kəpəzdə “Qanlı daş”lar, Dərəlyəzdə «Qanlı göl», Şəmkirdə “Qanlı qobu” haqqında bir-birindən qiymətli əfsanələr yaranmışdır.

Qeyri- adilik olmasa, möcüzə yaranmasa həmin hadisəni insan fantaziyası əfsanəyə, nağla və rəvayətə gətirməz. Nadir şah Tbilisi şəhərinə hücum edərkən Şəmkirdən bir neçə gözəl qızı seçib özü ilə aparır. Yerli əhalidən bir nəfər belə qorxusundan səsini çıxarmır. Bədir adlı elatın igid oğlu Nadir şahın üstə at sürür və deyir: «Bu nə qeyrətdi? Nişanlı qızları obasından ayırırsan»? Qızları Nadir şah geri qaytarır, lakin arxasınca qoşun göndərib, gələcəkdə təhlükə olar deyər - Bədiri öldürtdürür. İnsanlar öldüyü gün ölümür. İnsan o zaman ölür ki, o gün unudulur. Əfsanə və rəvayətlər möcüzəli, bəşəriyyətin fəvqündə dayanan hadisələri, insanlar özündə yaşadır.

Xanbulağa gedən yolda Əməni bulaq və Qara bulaq var. Qara bulaq dərədədir (oğlandır), Əməni bulaq güneydədir (qızıdır). Bunlar bacı-qardaşdırlar. Gecələr üstlərində çıraq yanırdı. Əsatirə və əfsanəyə görə, belə söyləyirdilər ki, gecə bunlar şam yandırırılar, biri-birilərini aydın görmək üçün. Sonra arxeoloqlar sübuta yetirdilər ki, həmin ərazidə fosforitlər var, gecələr alov saçan, işıq verən odur. Əvvəlki ibtidai insanın görüşünə, sonrakı mülahizə müasir insanın kəşfinə söykənir.

Azərbaycan folklorunda elə əsatiri obrazlar vardır ki, onlar əsatirdən əfsanəyə, əfsanədən nağıla keçə-keçə yaşayırlar. Belə obrazların ən klassik nümunəsi Ovçu Pirimdir. Ovçu Pirim bütün heyvanların dilini bilir. Qardaşı Xan Kəlbi (Kərənə) bütün heyvanların səsini olduğu kimi çıxarır. Ancaq bunların ilahi tərəfindən ən ciddi tapşırığı ondan ibarətdir ki, bu sirri

açmamalıdırlar. Bu sirri uzaq, yaxın kim olsa bildirməməlidirlər. Xan Kəlbi bu sirri qardaşına açır. Meşədə qırqovul səsi çıxarır. Onun Xan Kəlbi olduğunu seçə bilməyən, onu quş hesab edən Ovçu Pirim silahla qardaşını – Xan Kəlbini öldürür.

Ovçu Pirim bir madyan ata minib arvadını da tərkinə alıbmış. Atın arxasınca gələn daylağı (yəni balası) deyir: Ana, mən yorulmuşam, məni də dalına al. Madyan at deyir: «ikisi belimdə, biri qarnımda, mənim neçə canım var, səni də dalıma alım? Heç bunları apara bilmirəm»? Ovçu Pirimin arvadı ərinə deyir: «Tez ol, at öz balası ilə nə danışır mənə de. Deməsən səndən boşanacağam». Dağın döşündə otlayan qoç yanındakı qoyuna deyir: «Arvad boşanır, cəhənnəmə boşansın, Ovçu Pirim sirri açan kimi daşa dönəcəkdir».

Əsatirlər dərk edildikdən sonra məhv olurlar. Yox, məhv olmurlar. Onlar əvvəlcə əfsanələr daxilində əriyir, epikləşir, çox zaman əfsanədən daha geniş epik janra, nağıla keçir. İkinci bir ömür, həyat qazanır. Məhz Ovçu Pirim nağıllarda əbədi yaşamaq üçün vəsiqə almış obrazdır. Ovçu Pirim folklorumuzda öyrənilməmiş ən qədim əsəti, əfsanə və nağıl obrazıdır.

Burada iki məsələ diqqəti cəlb edir. Birincisi, Kəlbinin adının əvvəlindəki Xan sözü komponenti var. Eləcə də Xan Kərəmin, Xan Əslinin, eləcə də Xan Taharın adlarının əvvəlində də bu ifadə işlədilir. Xan Kəlbi bütün canlıların, quşların dilini bildiyi kimi, Xan Kərəm də, Xan Əsli də insanların nə düşündüyünü üzlərindən oxuya bilirlər. Xan Tahar deyir: “Dan yerinə səda düşdü, Zöhrə yarım yada düşdü”. Təbiətin, eləcə də dan yerinin sədasını qabaqcadan duyduğunu ifadə edir. İkinci Xızırın Ağ-boz atının, Həzrəti Əlinin Düldülünün nalı hansı daşa dəyirsə, oradan su-bulaq çıxır. Koroğlunun Qıratının nalı hansı daşa dəyirsə od qığılımları saçıır.

Yurdumuzun bir çox yerlərində Xızır bulağı, Əli bulağı mövcuddur. Hətta, Qaxın İlisuyunun yuxarı hissəsində “Oğlan bulaq”, “Qız bulaq” olan yerdə həm “Xızır bulağı”, həm də “Ovçu Pirim” bulağı vardır. Ovçu Pirimin silahları da buradakı qayalıqda saxlanmaqdadır. Hətta, hər yerdə Koroğlunun Qıratının nal daşları bu gündə özünü nişan verir. Əlbəttə, “Ovçu Pirimin nağılları” və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Pəricadu” əsəri əsəti obrazlarla əlaqəli şəkildə tədqiqata cəlb edilməlidir.

Qadınlar məscidə ziyarətə gedirlər. Körpələri cərgə ilə bir hücrəyə düzürlər. Çıxıb getdikcə hər ana öz körpəsini götürür. Axırncı qadın körpəsinə yaxınlaşarkən ikinci bir qadın yandan peyda olur, uşaq mənimdir - deyir. Molla deyir, uşaq bir, ana iki. Onda gərək uşağı ortadan iki bölək. Qadının biri deyir, yox-yox uşağı kəsmə, diri-diri o biri qadına ver. Bunu deyən qadının gözlərindən yaş, döşlərindən süd axır. Molla uşağı körpənin ölümünə razı olmayan qadına verir. Bu kiçik bir əhvalat gözəl bir rəvayətin mövzusu olur.

Kərəm bir qəbristanlığın yanından keçərkən görür bir gənc gəlin məzarın başına dolanır. Kərəm qadından soruşur. - Məzarını dolandığın adam atandır, ya qardaşın? Gəlin deyir: «Yar ucundan dolanıram məzarı».

- Sənin yarın neçə ildir vəfat edib?

- Yeddi il.

-Yeddi il müddətində o çürümüş olar

Nazlı göz yaşları içində bir qoşma söyləyir. Kərəmin sualının cavabı aşağıdakı şeir bəndində öz ifadəsini tapdığı üçün onu nümunə verir.

Duman gəlib, dağımızı bürüməz,
Fərman olsa, ağır ellər yeriməz,
Əmanətədi, yeddi ildə çürüməz,
Yar eşqidi, mən gəzirəm məzarı.

Nazlı öz təsəvvüründə yaratdığı ölməzliyə, məhəbbətin qüdrətinə inanır. O, məzarın üst sandığını götürür. Oğlan asqırıb yeddi illik yuxusundan ayılır. Əslində «Yaxşı və Yaman» dastanı kimi, «Nazlı və Lələ» dastanı da eyni sənətkara məxsusdur. Ümumiyyətlə, Lələ obrazını osetinlərin «Nart» eposundakı Soslanla müqayisə etmək olar. Soslan daşdan doğulmuş, Lələ də daşdan yaranmışdır.

Əcdadlarımızdan bizə miras qalmış əsatirləri yaşadan onun daxili enerjisi olan fantaziyasıdır. İbtidai insanların ilkin uydurmaları – yaradıcıqları öz sadələvliyü və səmimiyyəti ilə birlikdə əsatirlərin daxilində yer almışdır. Əsatirlərin bitib tükənməyən, ona qüvvət və güc verən daxili enerjisidir. Əsatirlərin daxili potensial enerjisi olan fantaziya qığılcımları yeni bədii və elmi kəşflərə, yeni kamil möcüzəli əsərlərin yazılmasına işıq tutur, yol açır.

İnsan taleyi folklorun ana xəttində dayanır. İnsan bəxtinə güvənərək Allahdan hər zaman kömək istəyir. O qədər də gözəl olmayan bir qız boylu-buxunlu, ağıllı, kamallı bir oğlana ərə gedir. Hər dəfə oğlanla yanaşı durub güzgüyə baxanda daxilən xəcalət çəkir. Gözəl bir oğlanı bədbəxt etdiyini başa düşür. Daxili narahatlığını aradan qaldırmaq üçün yollar arayır. Belə qərara gəlir ki, belə istəklə oğlan ondan ayrılması deyil. Ya özümü qayadan atım, ya da tullayım, ya da dərin göldə, çayda özümü boğum. Qız evdən çıxır. Özünü dağdan, daşdan atmağa, odda yandırmağa cəsarət tapmır. Neçə-neçə səhradan keçir. Uzaq yollar qət edir. İrəli getsə də öləcək, geri qayıtsa da. O, səhrada bir yaşıllıq görür. Düşünür ki, yaşıllıq olan yerdə su olar. Görür ki, bir gölün sahilində barlı-bəhərli, kölgəli bir ağac var. Dibindən bulaq qaynayır. O, bulaqdan doyunca içir, ağacın kölgəsində əyləşib, yerə tökülən meyvəsindən doyunca yeyir. Ağaca alqışlar deyir:

- Deyəcəm ey ağac, uca ol, ucasan. Deyəcəm barlı-bəhərli ol, barlı-bəhərlisən. Deyəcəm dibindən bulaq çıxsın, o da var. Hətta burada gözəl bir göl də var. Deyirəm ki, dibindən boy verən pöhrələrində uca olsun, səni zaman-zaman yaşatsın. Elə bu zaman seyrinə daldığı göldən gözəl-göyçək, saçları çiyinə tökülmüş bir qız sudan çıxır. Qıza yalvarır:

- Aman günüdür, getmə. Mən gəzə-gəzə gəlib istədiyimi tapmışam. Mən ərə getdiyim oğlana, sənə kimi yaraşan qız axtarıram.

Sular sonası deyir: - Mən çoxmu gözələm?

- Mən ömrümdə sizin kimi qənirsiz gözəl görməmişəm.

- Mən sizin bəxtinizəm. Ərinlə get xoşbəxt yaşa. Hər dəfə o sizə baxanda mənə siz necə görürsünüzsə, o da sizi o şəkildə görür.

Biz artıq folklor janrlarını təhlil etməkdən qurtarıb, əsatirlərin, totemlərin, toponimlərin və tilsimlərin mahiyyətini öyrənməyə, açmağa çalışmalıyıq. Biz onların dərinliklərinə nüfuz etməliyik, ümumi nəzəri fikirləri əsaslandırmalıyıq, bunları elmi cəhətdən dönə-dönə incələməliyik. Hər bir folklor nümunəsi qanuna uyğun olaraq yaradılmışdır. İnsan xəyalla yatıb, xəyalla oyanır. Bu isə onun mifoloji düşüncələrinə qol-qanad verir.

Həyat möcüzələrlə doludur, onu qeyri-adiliklər daha da mənalı edir. El arasında məsəl var: “Cin ayrı, şeytan ayrı”. Cinlərə Al qarısı, ən kiçiyinə, yəni balasına əcinnə deyilir. Deyirlər ki, şeytan insanın içindədir. Adam adama deyir: «Sifətindən şeytanlıq yağır». İki dilənçi, birinin gözü kor, o birinin qulağı kar imiş. Bunlar o qədər mehriban dolanırlar ki, bunlara şeytanın paxıllığı tutur. Onları dalaşdırmaq istəyir, lakin bacarmır. Şeytan xislətli bir adam onları dalaşdırmağa söz verir. Korla, karın yaxınlıqdakı çayın çaxrağı ilə atı çapmağa başlayır. Onlara yaxınlaşanda almanın birini guya onlara vermək istəyir, deyir:

- Al bu almanı yoldaşınla böl, ye. Amma heç nə vermir. Gözlü adam deyir:

- Atlı mənə heç nə vermədi. Yoldaşı isə cavabında bildirir ki, gözüm kor olsa da, qulaqlarım yaxşı eşidir, kar deyil. O, isə təkrar-təkrar bildirir ki, o atlı mənə heç nə vermədi. Hər iki şikəst adam bir-birini qızılalqana qatır. Şeytan oradan keçərkən həmin adamı görür. Həmin adam şeytana bildirir ki, bizim kimi şeytan xislətli adamlar olmasa, siz heç bir iş görə bilməzsiz.

İllərlə mağaraya çəkilib yaşayan müqəddəs bir abidi şeytan gözəl bir qız cildinə girərək yoldan çıxarır.

Şeytan istəsə də, istəməsə də bəd niyyətindən tamamilə kənar qala bilmir. Şeytan bir kişi ilə dost olur. Kişi deyir: - Ömründə bircə dəfə mənə yaxşılıq elə. Yeganə bir oğlum var. Onun toyuna şuluxluq qatma. Şeytan söz verir. Lakin toy gözəl, rəvan keçdiyi üçün dözə bilmir. Suya bir gül atıb axıdır, toyun bəzəyi olan çalib-oyunayan cavanlar arx aşağı gülün dalınca qaçır. Axşam şeytan deyir:

- Dostum məndən razı qaldınmı? Toya şuluxluq qatmadım.

Dostu cavab verir:

- Bir gül axıtmağın da olmasaydı lap yaxşı olardı.

Cin bundan da qorxuludur. El arasında söz var. “Cin beynimə vurdu”, “Məni cin atına mindirmə” bunların hamısının açıqlaması var. Cin iki şeydən qorxur. İynədən, sancaqdan, bir sözlə dəmir metaldan. Cinin ikinci adı Aldır. Al arvadı başqasının paltarını geyib, toylara gedir. Toyda donunu tanıyan gəlin evə gələndə paltarı sandıqda görür, amma əli ilə yağ sürtür. İkinci dəfə həmin donu bir başqasının əynində görəndə bilir ki, onun paltarını geyən Al arvadıdır. Alın kişi tayı gecələr atı minib qan-tər içərisində geriye qaytarır. Adamlar atın belinə qır sürtməklə Al kişisini tutur. Al qadınlarını isə paltarlarına sancaq, iynə taxmaqla ram edirlər. Al kişisi ev sahibi üçün meşədən odun daşıyır. Al arvadı xəmir yoğurur, çörək bişirir. Onun yoğurduğu xəmir, bişirdiyi çörək çox bərəkətli olur. Onlar uşaqları aldadıb, alma verib, sancağı və iynəni üst paltarından çıxartdırırlar. Al kişisi meşədən gətirdiyi odunları dağıdır. Qadın isə onun üstündən iynə, sancağı çıxaran qızın yanağını çəkib qoparır.

Müqayisə yersiz olsa da, mən burada bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. “Durna teli” qolunda Xoca Əziz dəlilərin, Eyvazın və Dəmirçioğlunun tutulması xəbərini Koroğluya çatdırmaq üçün Qıratın belinə qır sürtür və bundan sonra Xoca Əziz cəsarət tapıb Qıratı minir. Onun atı minməsi Alın atın belində yapışb qalmasını andırır. Koroğlunun atası Alı kişinin adının kökü Aldır. Koroğlu da dəmirdən, tufəngdən qorxur. Burada bu barədə düşünməyə də yer qalır?

Bir əfsanəyə görə, Savalan dağının başında Ayla Gün görüşsə, ondan sonra gecə olmayacaq. Əbədi olaraq yer üzünü işıqlı olacaq. Folklorun üst qatı olduğu kimi, alt qatı da var. Niyə məhz Ayla Gün Savalan dağının başında görüşməlidir. Görüşürsə niyə görüşür, buna mane olan nədir? Savalan dağının ətəyində böyük bir şəhər olub. Bu şəhərin adamları ağı aşağı, arxası Allaha tərəf yatırlarmış. Allahın bundan acığı gəlsə də, bir nəfərə görə şəhərin altını-üstünə çevirə bilmirmiş. O bir nəfər ağı yuxarı yatırmış, üzünü Allaha tərəf. Aradan yetmiş il keçir. Həmin adam da çevrilib ağı aşağı yatır. Allah-təla şəhəri alt-üst edir.

Arazın bu tayında Kürün ətrafında da bundan da dəhşətli bir hadisə baş verir. Kürün sahilində bir bacı-qardaş yaşayırmış. Oğlan deyir: - Mən səninlə evlənməliyəm. Qız deyir: - Qardaş, sən bostanla məşğulsən, bir qarpız tağını Kürün bu üzündən, o biri üzünə keçir. Qarpız yetişsin, birini kəsib yeyək, mən razı.

Oğlan qarpız tağını Kürdən keçirir. Qarpızın tağında böyük-böyük qarpızlar yetişir. Qız deyir: - Qarpızı kəs baxaq, içi necədir? Birinci qarpızı kəsirlər içindən qan çıxır. İkinci qarpızı kəsirlər içindən irin çıxır. Oğlan peşman olur.

Savalan dağının ətəyində bir bəd əmələ görə Ayla Gün görüşür. Burada məcazi mənada hadisənin biri Güney Azərbaycanda, o biri isə Quzey Azərbaycanda baş verir. Bunların biri Ayı, o biri isə Günü təmsil edir. Savalan dağı Arazın o tayında, həm də bu tayında qəlblərin saflaşmasını, durulaşmasını arzulayır. Savalan dağı həmin günü gözləyir. Həmin gün Ayla Günü öz başında görüşdürəcək. O gündən sonra Arazın o tayı da, bu tayı da həmişə işıqlı və gündüz olacaqdır.

Hörmüz də, Əhrimən də xalq ədəbiyyatında bərabər yaşayır. Bunların hamısı insan üçün ibrət dərsləridir. «Məlikməmməd» nağılı sehri, möcüzəli, əsəri nağıldır. Bu nağıl insan yaşamı ilə əlaqədar olaraq çox məsələləri özündə cəmləşdirir. İnsanı on beş yaşına qaytaran «Naara» adlı – qızıl alma da bu nağıldadır. Başqa əfsanədən bilirəm ki, bu alma Kürlə Arazın qovuşduğu İç Muğanda bitir. (İç Muğan indiki Sabirabaddır). Belə bir çiçək də “Gilqamış” dastanında vardır ki, həmin çiçək insanı gəncliyə qaytarır və ölümsüz edir. Həmişə ölümsüzlüyün və gəncqalmanın qarşısını alan div və əjdaha olur. İnsanın irisinə div, ilanın irisinə əjdaha deyilir. Burada ən maraqlı hadisə odur ki, Məlikməmməd o dünyaya gedib qayıdır. Məlumdur ki, insan öldükdən sonra o dünyaya gedir. Lakin, hələ bəşər yarandığı dövrdən bu günə qədər o dünyaya gedib qayıdan olmayıb.

“Təsəvvürdə və təsəvvürün yardımı” ilə formalaşan əsətiri qüvvələrin – obrazların yardımı ilə Məlikməmməd o dünyaya gedir və yenidən işıqlı dünyaya qayıdır. Məlikməmməd o dünyada suyun başını kəsən qızlardan qurbanlar verilməsə əhaliyə su verməyən əjdahanı öldürür. Bu onun o dünyada gördüyü xeyirxah işlərdən biridir. İkinci dəfə Simurq quşunun balalarının yemək istəyən əjdahanı məhv edir. Bu xeyirxahlıqlarına görə Simurq quşu öz qanadları üstündə Məlikməmmədi yenidən işıqlı dünyaya gətirir. Əslində nağılın cövhərində dayanan insanı gəncliyə qaytarmaq arzusudur. İsgəndərin (Nizamidə) zülmətə gedib qayıtması, İsgəndərin Şirvana dirilik suyunun arxasınca gəlməsi, ölümsüzlüyün və cavanqalmanın çarəsini axtarib tapmaqdır. Masallıdakı Yanardağın yaxınlığında Viləş çayı sahilindəki Nohura atılan ölmüş ilan yenidən dirilir. “Məmməd və Güləndam”, “Yaralı Mahmud” dastanlarında ölümcül yaralanan Məmməd və Mahmud çiçəklərin, otların məlhəmi ilə sağalıb həyata qayıdırlar. “Kitabi Dədə Qorqud”dakı Buğacı ana südü və dağ çiçəyi sağaldır?

Dərmanların əksəriyyəti dağlarda bitən şəfa çiçəklərindən hazırlanırmı? Mən yarım əsrdən çoxdur ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini, ümumilikdə bütün türk yurdunu folklor toplamaq məqsədi ilə gəzmişəm. Qazaxıstanda, Orta Asiyada, Dağıstanda, qonşu respublikalarda, İranda və Türkiyədə xalqın arasından çıxmış elə loğmanlara, sınıqçılara və digər insanı ölümün pəncəsindən qurtaran bilici babalara, nənələrə rast gəlmişəm ki, heyrətimi gizlədə bilməmişəm. Heyf ki, bu loğmanlarla, şəfa otları ilə gəncliyimdə, orta yaşlarımda az maraqlanmışam. Bu düşüncələr məni piran vaxtımda çulğalayıb. Gənclərə, gənc folklorşünaslara üzümü tutub deyirəm, Azərbaycanın otu, suyu şəfa qaynaqlarıdır. İlk gündən təbiətin dilini, sirrini öyrənməyə çalışın. Əgər torpaq, su, çiçək öz sirrini versə, folklorda gizlənmiş düyüncələri açsa, insan ölümsüzlüyün, cavanqalmanın nisbətən müəmmalarını açar. Gənclik olmadan ölümsüzlük mənasız və əhəmiyyətsizdir. Mən burada islamın “qəzavü-qədər”inə qarşı çıxmıram, əksinə, islama dua deyə-deyə ondan insanlara gümrah həyat, gözündə gənclik yaşayan sağlam insan həyatı istəyirəm. Mən müəyyən şəfa otlarının və sularının, “Naara”nın – qızıl almanın köməyi ilə insanın gənc qalmasına inanıram. Gənc loğmanlar və folklorşünaslar ümitsiz olmayın. Bu işə ürəklə girişin. Nəyəsə mən inanıramsa, siz də inanın. Şəxsi düşüncələrimi bundan sonra da davam etdirəcəyəm.

Bu möcüzələr əsəti və əfsanələrin qoynuna gəlir, bu möcüzələr bədii təfəkkürün məhsulu olan əsəti və əfsanələrin məzmununa daxil olur, onlara bədii rənglər, boyalar verərək bitkin əsərlərə çevrirlirlər.

Azərbaycan türklərinin bitib tükənməyən, ucu-bucağı görünməyən, dərya-dəniz kimi zəngin folklorunu toplayıb tamamlamaq, illah da onun alt qatı olan əsəti və əfsanələrini öyrənmək üçün yüz illik bir ömür də azlıq edir.

**Sədnik Paşa Pirsultanlı,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü.**